

ЕРМАКОВА В.Я.¹, РОМАНЮК І.М.²

¹Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, аспірантка (Україна)

²Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ АРА ТА “ДЖОЙНТ” ПО НАДАННЮ ДОПОМОГИ ДИТЯЧОМУ НАСЕЛЕННЮ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В УМОВАХ ГОЛОДУ (1921-1923 рр.)

У статті розглянуто основні шляхи й проблеми надання допомоги Американською адміністрацією допомоги та Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду 1921-1923 рр. Особлива увага звертається на обсяги надання матеріальної та фінансової допомоги безпритульним дітям вказаними організаціями. З'ясовується їхня роль у подоланні голоду 1921-1923 років.

YERMAKOV V.Ya.¹, ROMANYUK I.M.²

¹Vinnitsia State Pedagogical University named after M.Kotsyubynsky, postgraduate student (Ukraine)

²Vinnitsia State Pedagogical University named after M.Kotsyubynsky, Dr (History), Professor (Ukraine)

ACTIVITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS OF ARA AND “JOINT” ON GRANT HELP CHILD'S POPULATION OF EAST PODILLYA REGION IN THE CONDITIONS OF HUNGER (1921-1923)

The hunger of 1921-1923 is the greatest tragedy which had extremely negative results for Ukrainian people, especially for children. From the official point of view, famine in Ukraine in 1921-1923 was explained by droughts and also consequences of economic backwardness, world and public wars. However, the decisive for Ukraine were subjective reasons: the economic policy of the Bolsheviks and the violent methods of their implementations. The state was unable to ensure people in the conditions of hunger, therefore foreign social voluntary organizations began to play the leading role.

The help of American Relief Administration (ARA) and American Jewish Joint Distribution Committee (“Joint”) was the most considerable for Podillya. The aim of this article is to show the basic aspects of help giving to homeless children of Vinnitsia region by foreign organizations ARA and “Joint” in 1921-1923. Podillya help Committee of American Help Organization, founded on June 2, 1922 was appealed to give the help to the victims of hunger. The functions of ARA on the Podillya province territory consisted of supplying the children and other establishments with food and medical maintenance exclusively of ARA. ARA did't patronize the children's homes. Activity of ARA included the opening of dining rooms, the distribution of rations, caring about orphanages and hospitals. Dining rooms were firstly appointed for children and then for an adult population. The distribution of food among the starting population was carrying out by special commissions, composed of the representatives of the ARA and Soviet authorities. Besides food, which was given to children by ARA, “Joint” gave large sums of money for additional nutrition and fuel and transformed the patronized children's homes into clean, comfortable houses with modern heating system. The children got shoes, underwear and clothes. However, there was a problem of American food. In the reports it often has been mentioned about the theft and the sale of goods from foreign charities.

Therefore, in the conditions of hunger (1921-1923) the state of children was especially difficult. At the expense of the large-scale measures of humanistic organizations ARA and “Joint” hundreds of thousands of Ukrainian people and especially the future of the nation, children, were saved from terrible death.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ АРА И “ДЖОЙНТ” ПО ПРЕДОСТАВЛЕНИЮ ПОМОЩИ ДЕТСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ ВОСТОЧНОГО ПОДОЛЬЯ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДА (1921-1923 гг.).

В статье рассмотрены основные пути и проблемы оказания помощи Американской администрацией помощи и Американским еврейским объединенным распределительным комитетом детскому населению Восточного Подолья в условиях голода 1921-1923 гг. Особое внимание обращается на объемы предоставления материальной и финансовой помощи беспризорным детям указанными организациями. Выясняется их роль в преодолении голода 1921-1923 годов.

Голод 1921-1923 рр. величезна трагедія, що мала вкрай негативні наслідки для українського народу. З офіційної точки зору голод 1921-1923 рр. в Україні пояснювався, зокрема посухами 1921 та 1922 рр., а також наслідками економічної відсталості, світової і громадянської воєн. Однак, вирішальними для України були суб'єктивні причини: власне економічна політика більшовиків і насильницькі методи її реалізації. У той же час історія боротьби з голодом 1921-1923 рр. – приклад об'єднання різних соціальних сил для вирішення загального завдання. Саме згуртовані зусилля громадських і державних організацій більшовицької України і зарубіжжя дозволили створити широку мережу гуманітарних установ, що урятували безліч людських життів [11, с.88].

На сьогодні певною мірою висвітлено причини голоду початку 20-х років, кількість жертв, ставлення влади до цього явища. До малодосліджених аспектів даної проблеми відноситься діяльність міжнародних гуманітарних організацій у допомозі голодуючому дитячому населенню. Серед дослідників, що розробляють сюжети, пов'язані з історією діяльності АРА та “Джойнт”, слід назвати С.Кульницького та О.Мовчан [9]. Автори представляють узагальнюючу картину допомоги іноземних організацій Україні у подоланні голоду 1921-1923 рр. Серед робіт, що безпосередньо торкаються регіональних аспектів діяльності даних організацій, можна назвати праці Т.Михайловського [12], С.Шевченко [16]. Також розглянула діяльність міжнародних організацій на Поділлі у контексті подолання дитячої безпритульності А.Будас [6]. Проте існує ще низка питань, котрі потребують детального дослідження, зокрема діяльність іноземних гуманітарних організацій АРА та “Джойнт” у допомозі дитячому населенню Поділля в умовах голоду 1921-1923 рр.

Мета даної статті показати основні аспекти надання допомоги безпритульним дітям Вінниччини іноземними організаціями АРА та “Джойнт” у 1921-1923 рр.

На початку 1920-х років в радянській Україні спалахнув голод. Ним були охоплені південні губернії Української СРР, а також окремі округи Подільської губернії. Перше офіційне визнання кризової ситуації з'явилося в газеті “Правда” 26 червня 1921 р. Після цього про голод (в Поволжі!) починає писати центральна і місцева преса. А перше звернення до світової громадськості з проханням допомогти голодуючому Поволжю пролунало в радянській Росії 12 липня 1921 р. у телеграмі М.Горького “До всіх чесних людей” [9, с.94]. Про голод у Радянській державі дізнався весь світ, але йшлося тільки про Поволжя. Про становище в інших регіонах країни – в Криму і на Півдні України – в 1921 р. не говорилося нічого.

Стурбований тяжким становищем голодуючих в Росії міністр торгівлі США Герберт Гувер, голова Американської адміністрації допомоги, заявив про готовність розпочати

переговори з представниками країни Рад про надання продовольчої допомоги населенню неврожайних місцевостей. Спочатку В.І.Ленін сприйняв пропозицію Гувера вороже і називав голову АРА та його найближчого співробітника У.Брауна “*нахабами*” і “*брехунами*”. Проте незабаром він дав згоду на переговори з Брауном в Ризі. Переговори тривали 10 днів. 24 серпня 1921 р. відбулася всеамериканська конференція добродійних організацій з питань допомоги радянській Росії. На ній було підписано угоду, згідно з якою 11 організацій, у тому числі Американський Червоний Хрест, “*Джойнт*”, квакери, меноніти, Рицарі Колумба, Американська допомога студентам, баптистські добродійні організації погодилися працювати під загальним керівництвом Американської адміністрації допомоги, що спиралася на фінансову й адміністративну підтримку керівних кіл США.

Згідно з новим договором, підписаним у жовтні 1922 р. між Американською адміністрацією і Радянською державою, АРА взяла на себе видатки на заробітну плату співробітникам і почала надавати допомогу через харчувальні пункти ЦК допомоги голодуючим ВУЦВК, закриваючи власні їдальні [6, с. 121]. Але на Україну її діяльність поширено не було.

Ознаки голоду в Україні були виявлені на початку осені 1921 р. Кількість голодуючих швидко зростала. Тільки у степових губерніях України вона зросла з грудня 1921 р. по травень 1922 р. більше, ніж утричі – з 1,2 млн. до 3,8 млн. чол., а по всіх губерніях – до 5,6 млн. чол., що становило 25% їх жителів. По всіх радянських республіках голодувала п’ята частина населення – 22,6 млн. чол. [7]. При чому взимку 1921-1922 рр. в Україні голодувало до 2 млн. дітей, а на 1 квітня 1922 р. їх вже було 5,6 млн., що становило 25% всього населення [14, с. 138]. Лише в грудні, коли ситуація особливо загострилася, вищі партійні та радянські органи республіки офіційно визнали його існування та було зроблено перші кроки, щоб вирішити цю проблему. 10 січня 1922 р. у Москві було підписано угоду між АРА і УСРР про допомогу голодуючим України. Офіційне визнання голоду у неврожайних українських губерніях дало змогу українському уряду залучити іноземні благодійницькі організації, які досі діяли тільки у Російській Федерації, для врятування голодуючих УСРР.

Для Поділля найбільш значущою була допомога, яку надавали Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration – АРА) та Американський єврейський об’єднаний розподільчий комітет (American Jewish Joint Distribution Committee – “*Джойнт*”).

АРА розгорнула свою діяльність в Україні лише весною 1922 р. і працювала до літа 1923 р., а підтримка єврейської міжнародної організації “*Джойнт*”, тривала з 1922 р. до 1938 р. Власне “*під парасолькою*” АРА “*Джойнт*” і почав надавати підтримку євреям на території радянської Росії. По-перше, при цьому була використана структура АРА як керівної організації. По-друге, “*Джойнт*” обходив заборону допомагати “*лише євреям*” (відповідно договору з АРА допомога повинна була розподілятися серед голодуючого населення незалежно від їх національної приналежності) шляхом направлення допомоги в райони, де євреї складали відчутну, а то й переважну більшість [15].

Врожай подолян був хоч і нижчий за середній, але кращий, ніж в решті українських губерній, тому на Подільську губернію випало завдання допомагати голодним областям. Агітація допомоги населенню, що потерпало від голоду, на Поділлі почалась вже з серпня 1921 р. Головна робота виражалась у прийомі дітей з голодних губерній. В той же час, згідно з доповідною запискою Подільського губернського відділу народної освіти Наркомату освіти УРСР від 1 вересня 1921 р., лише на території губернії нараховувалося 23 тисячі безпритульних дітей [7]. За даними ЦКДГ, Поділля було готове прийняти дві тисячі дітей. Проте невдовзі Подільській губернії встановили план “*забезпечити проживання 3500 дітей*”. Всього ж “*їх прибуло значно більше – за офіційними даними ця кількість сягала 5957 осіб*” [13, с. 94].

Для керівництва і контролю за ходом евакуації і прийому дітей із Росії до України неодноразово приїздив голова ВЧК Ф.Дзержинський, який диктував умови Кремля, ігноруючи інтереси такого ж голодуючого дитячого населення України. Дітей Півночі розміщували у вже існуючих дитячих закладах, ущільнюючи наявний там контингент дітей, в сім'ях українських громадян, прикріплювали до підприємств або створювали нові дитячі заклади.

Надати допомогу жертвам голоду покликаний був Подільський комітет допомоги при Американській організації допомоги, створений другого червня 1922 р. під головуванням К.Яримовича. Вже до серпня комітети АРА працювали у *“80 населених пунктах Поділля, хоч губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду”* [13, с.95].

Функції АРА на території Подільської губернії полягали у постачанні дитячих та інших закладів виключно продуктами АРА та медико-санітарним забезпеченням. АРА не патрунувала дитячих будинків [3, арк.34]. Діяльність АРА включала в себе відкриття їдальень, роздачу пайків, піклування про дитячі будинки і лікарні. Їдальні призначались по-перше, для дітей, а вже по-друге, для дорослого населення. Таким же чином розподілялися і пайки. Серед дорослого населення продовольчу допомогу отримували спершу матері, які годували дітей, потім хворі, а потім всі інші.

Розподілом продовольства серед голодуючого населення займалися спеціальні комісії, які склалися з представників АРА і представників радянської влади на місцях [5, с.142].

Пік діяльності АРА, як і інших іноземних благодійницьких організацій в Україні, припав на літо 1922 р. До 15 липня 1922 р. по лінії АРА харчувалося 1 млн. 200 тис. чоловік, тобто близько 800 тис. дітей і 400 тис. дорослих. А вже на початок серпня АРА харчувала в Україні в своїх 2807 їдальнях та кухнях близько 2 100 000 чоловік (1 072 666 дорослих та 1 025 440 дітей) [17]. До 15 серпня 1922 р. пайки АРА одержали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44% голодуючих [9, с.99].

За даними співробітників АРА в 1923 р. організація постачала продукти 180 дитячим будинкам, тобто забезпечувала найнеобхіднішим 4,5 тисячі дітей. Ці цифри оприлюднили 29 березня на раді представників губернаторських відділів з дитячого питання та американських організацій [6, с.121].

Один товарний вагон АРА із дитячим харчуванням включав: муку – 309 п. 15 ф., крупу – 179 п. 35 ф., жири – 29 п. 03 ф., молоко – 112 п. 35 ф., какао – 4 п. 31 ф., цукор – 62 п. 14 ф., чай – 4 п. 01 ф., рис – 103 п. 30 ф. [2, арк.6]. Так, АРА надавала безкоштовно продукти для дитячих закладів Охмадиту на Східному Поділлі, зокрема у м.Вінниця та округах: Гайсинському, Могилівському, Тульчинському [2, арк.24].

У квітні 1923 р. організація відправила до Вінниці 4,2 тисячі пакунків з продуктами харчування. Одна посилка складалась із 49 фунтів муки, 25 фунтів рису, 3 фунтів чаю, 10 фунтів жиру, 10 фунтів цукру, 20 банок згущеного молока. У перерахунку на кілограми, вага посилки складала приблизно 53 кг. Це були продукти вищої якості, вони коштували АРА в 6,5 доларів плюс 1 долар за перевезення і страховку. Різниця між собівартістю і ціною збуту йшла у фонд, який використовувався на харчування дітей. Відповідно до підрахунків АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував сім'ю із 5 чоловік харчуванням на тиждень [10].

Однак, з червня 1922 р. відбувається зменшення розмірів допомоги АРА, насамперед через відокремлення більшості організацій, які раніше діяли під її керівництвом, насамперед *“Джойнта”* [9, с.99]. В доповнення до програм харчування і медико-санітарних операцій, проведених АРА, *“Джойнт”* мав власні програми по наданню соціальної допомоги. Підтримка дитячих закладів складала основну частину роботи: в Україні і Білорусії проживало 300 тис. єврейських сиріт, жертв війн та погромів. Місцеві єврейські організації змогли надати допомогу 100 тис. дітей, але ще 200 тис.

сиріт потребували житла, харчування та одягу. До харчування, яке отримували діти від АРА, “Джойнт” виділяв великі суми на додаткову їжу та паливо й трансформував патроновані дитячі будинки в чисті, затишні, із системою сучасного опалення. Діти отримували взуття, нижню білизну, верхній одяг [15]. Так, комітет “Джойнт” протягом року, починаючи з листопада 1922 р. виділив близько 500 тис. доларів на безкоштовне громадське харчування та забезпечення дитячих будинків [6, с.121].

На кошти “Джойнт” в Подільській губернії утримувались 9 дитячих закладів, дитяче містечко та Немирівський санаторій, всього 660 дітей. Серед них у м.Вінниця: колектор-карантин №1, губколектор №2, дитбудинок №6, дитбудинок №1, дитяче містечко; в Тульчинській окрузі: м.Жабокрич, Верхівка, Ободівка, Тростянець №1 та №2; Немирівський санаторій. На харчування дітей “Джойнт” відпускав 1320 доларів на місяць [3, арк.90].

За інформацією Подгубвиконкому від січня 1923 р. “Джойнт” було надано наступні предмети для дитячих будинків: мило пральне (856 кусків), мило туалетне (1020 кусків), ковдри (157 штук), простині (329 штук), наволочок (141 штука), рушників (78 штук), дитячих платів (112), чоловічі нічні костюми (106), аптечок (13), риб’ячий жир (7 пудів, 18 фунтів) [1, арк.18]. У 1923 р. для потреб дитячих будинків організація “Джойнт” виділила 900 тисяч доларів грошима і 600 тисяч продуктами харчування [4, арк.53]. Дотації “Джойнт” складала в 1923 р. 1,7 долара на дитину в місяць. Ці кошти мали витратитись виключно на харчування дітей. Останній пункт суворо перевірявся і дитячі заклади складали звіти про використання даних коштів [6, с.122]. Так, управляючий організації “Джойнт” на Поділлі Я.В.Розов у червні 1923 р. підкреслював трійці допомоги дітям при губпослеголод, що продукти надані дітям повинні були використовуватися протягом травня-червня, а не лише в травні.

Однак не обходилося без проблем – поширеною була “спекуляція” американськими продуктами. В Бершадському районі у 1923 р. траплялись випадки продажу продуктів АРА, а Брацлавський округ відзначався розкраданнями посилок “Джойнт”. В звітах Трійок і комітетів Допдіт не раз йшлося про крадіжки та реалізацію товарів з іноземних благодійних фондів [6, с.123].

Отже, в умовах голоду 1921-1923 рр. особливо важким стало становище дітей. В умовах голоду держава виявилася не в змозі виконувати взяті на себе зобов’язання по утриманню дітей. За рахунок масштабних заходів міжнародних гуманітарних організацій АРА та “Джойнт” від жахливої смерті було врятовано сотні тисяч українського населення, а особливо майбутнє народу – його діти.

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.Р.149, оп.2, спр.14, 31 арк.

2. ДАВО, ф.Р.149, оп.2, спр.21, 35 арк.

3. ДАВО, ф.Р.149, оп.2, спр.22, 96 арк.

4. ДАВО, ф.Р.254, оп.1, спр.713, 113 арк.

5. Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921-1923 років: Поволжя, Крим, Південь України / О.С. Бикова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С.134-145.

6. Будас А.П. Участь іноземних організацій у подоланні дитячої безпритульності в 20-х роках ХХ ст. на Поділлі / А.П.Будас // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С.120-124.

7. Василенко В. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В.Василенко // Історія (збірка наукових праць). – К., 2009. – 500 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5052.html>.

8. Васильєв В. Голодовки і голод в Вінницькій області: 20-40-е гг. ХХ ст.: попытка сравнительного анализа / В.Васильєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8243-1532-5/2.pdf>.

9. Кульчицький С.В. Іноземна допомога під час голоду 1921-1923 рр. / С.В.Кульчицький, О.М.Мовчан // Політика і час. – 2000. – №9-10. – С.92-102.

10. Латыпов Р. Помощь АРА Советской России в период “великого голода” 1921-1923 гг. / Рашит Латыпов // Научно-культурологический журнал. – 2013. – №15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://relga.ru/Enviro/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=864&level1=main&level2=articles>.

11. Михайловський Т.О. АРА на півдні України (1921-1923 рр.): історіографія проблеми / Т.О.Михайловський // ЕМІНАК. Науковий шоквартальник. – 2009. – №1-4(4) (січень-грудень). – С.88-94.
12. Михайловський Т.О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету “Джойнт” на Миколаївщині у 20-х рр. XX ст. / Т.О.Михайловський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-22.pdf>.
13. Олійник М.П. Допомога жертвам голоду 1921-1923 років на Поділлі / М.П.Олійник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С.93-96.
14. Паращевіна О. Діти і голод 1921-1922 рр. в Україні / О.Паращевіна // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 14 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2005. – С.137-146.
15. Рашковецкий М. “Джойнт” – “под зонтиком” и без / М.Рашковецкий // Мигдаль Times. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://migdal.ru/times/58/5281/?print=1>.
16. Шевченко С. Діяльність американської адміністрації допомоги в Одеській губернії / С.Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Випуск 15. – С.22-25.
17. Щербакова О.М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921-1923 років / О.М.Щербакова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Cherbakova.pdf.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (dali – DAVO), f.R. 149, op.2, spr. 14, 31 ark.
2. DAVO, f.R. 149, op.2, spr. 21, 35 ark.
3. DAVO, f.R. 149, op.2, spr. 22, 96 ark.
4. DAVO, f.R. 254, op. 1, spr. 713, 113 ark.
5. Вукова О.С. Реhional'ni osoblyvosti holodu 1921-1923 rokov: Povolzhya, Krym, Pivden' Ukrayiny / О.С. Вукова // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – 2011. – Vyp. XXXI. – С.134-145.
6. Budas A.P. Uchast' inozemnykh orhanizatsiy u podolanni dytyachoyi bezprytul'nosti v 20-kh rokakh KhKh st. na Podilli / A.P.Budas // Vinnychchyna: mynule i s'ohodennya. Krayeznavchi doslidzhennya. – Vinnytsya, 2005. – С.120-124.
7. Vasylenko V. Holodni lykholittya pershoiy polovyny 1920-kh rr. ta yikhniy vplyv na sotsial'no-ekonomichne stanovyshche ta nastroyi naselennya Podillya / V.Vasylenko // Istoriya (zbirka naukovykh prats'). – К., 2009. – 500 с. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5052.html>.
8. Vasil'ev V. Golodovki i golod v Vinnitskoy oblasti: 20-40-e gg. KhKh st.: popytka sravnitel'nogo analiza / V.Vasil'ev. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8243-1532-5/2.pdf>.
9. Kul'chyts'kyy S.V. Inozemna dopomoha pid chas holodu 1921-1923 rr. / S.V.Kul'chyts'kyy, O.M.Movchan // Polityka i chas. – 2000. – #9-10. – С.92-102.
10. Latypov R. Pomoshch' ARA Sovetskoy Rossii v period “velikogo goloda” 1921-1923 gg. / Rashit Latypov // Nauchno-kul'torologicheskyy zhurnal. – 2013. – №15. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=864&level1=main&level2=articles>.
11. Mykhaylovs'kyy T.O. АРА на півдні України (1921-1923 рр.): історіографія проблеми / Т.О.Михайловський // ЕМІНАК. Науковий шоквартальник. – 2009. – №1-4(4) (січень-грудень). – С.88-94.
12. Mykhaylovs'kyy T.O. Diyal'nist' yevreys'koho ob'yednanoho rozpodil'choho komitetu “Dzhoynt” na Mykolayivshchyni u 20-kh rr. KhKh st. / T.O.Mykhaylovs'kyy. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-22.pdf>.
13. Oliyinyk M.P. Dopomoha zhertvam holodu 1921-1923 rokov na Podilli / M.P.Oliyinyk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – 2012. – Vyp. XXXIV. – С.93-96.
14. Parashchevina O. Dity i holod 1921-1922 rr. v Ukrayini / O.Parashchevina // Problemy istoriyi Ukrayiny: Fakty, sudzhennya, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. – Vyp. 14 / NAN Ukrayiny. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2005. – С.137-146.
15. Rashkovetskiy M. “Dzhoynt” – “pod zontikom” i bez / M.Rashkovetskiy // Migdal' Times. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://migdal.ru/times/58/5281/?print=1>.
16. Shevchenko S. Diyal'nist' amerykans'koyi administratsiyi dopomohy v Odes'kiy huberniyi / S.Shevchenko // Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitn'oyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats'. Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. – 2009. – Vypusk 15. – С.22-25.
17. Shcherbakova O.M. Mizhnarodna dopomoha holoduyuchym pivdnnya Ukrayiny 1921-1923 rokov / O.M.Shcherbakova. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Cherbakova.pdf.